

PERSPEKTIVA I MENADŽMENT RAZVOJA EKOTURIZMA NA ŠAR- PLANINI

MANAGEMENT OF ECOTOURISM DEVELOPMENT ON SAR MOUNTAIN

Fetah Rečica, Fakultet primenjenih nauka u biznisu, Univerzitet u Prištini
Vehbi Ramaj, Ekonomski fakultet, Univerzitet AAB
Bedri Millaku, Ministarstvo industrije, trgovine i turizma Kosova

SAŽETAK

Šar-planina je dragoceni potencijal za turističko-rekreativnu delatnost. Obuhvata centralni deo Balkanskog poluostrva. Najveći deo - severni od oko 1.100 km² pripada Kosovu, dok južni deo od 500 km² Republici Makedoniji. Ukupna površina od 1.600 km² predstavlja značajan potencijal za razvoj ekoturizma s posebnim atraktivnim vrednostima. Posebno atraktivne vrednosti predstavlja 25 jezera na apsolutnoj visini preko 1.900 m, potom travnato bilje koje pokriva velike površine, te planinski pašnjaci. Šar- planina predstavlja balkansko središte biodiverziteta sa oko 2.000 biljnih vrsta, od kojih 200 jesu endemske karakteristične za ceo region. Bogata fauna i ekološki čista, i vrlo zdrava sredina pruža duševni mir i emocionalno blagostanje i relaksaciju posetiocima. Ovaj predeo je od neprocenjive vrednosti za razvoj planinsko- ruralnog turizma.

Ključne reči: ekoturizam, Šar- planina, Republika Kosovo, biodiverzitet, flora, fauna.

Key words: ecotourism, Sar Planina, Republic of Kosovo, biodiversity, flora, fauna.

ABSTRACT

Sar Planina is a valuable potential for tourism and recreational activities. It covers the central part of the Balkan Peninsula. The largest

portion - north of about 1100 km² belongs to Kosovo, while the southern part of the 500 km² Republic Makdoniji. The total area of 1600 km² is significant potential for ecotourism development, with special attractive values. Particular attractive value other represent 25 lakes in the absolute amount of over 1900 m, followed by grassy plants covering large areas, and mountain pastures. Sar Planina Balkan is the center of biodiversity with around 2000 plant species, of which 200 are endemic characteristic of the whole region. The rich fauna and ecological clean and very healthy environment provides peace of mind and emotional well-being and relaxation to visitors. This landscape is of immense value for the development of mountainous rural tourism.

UVOD

To sačinjava oko 25% celokupne flore Balkana i 18 % evropske flore, od čega je 18 vrsta proglašeno međunarodno važnim biljkama, od kojih 26 su uključene u crvenu listu ugroženih biljaka IUCN-a.

Geomorfološke i geološke osobine

Šar- planinu čine visoki masivi i niži delovi s mnogo atraktivnih oblika i raznih geoloških formacija. Prema klimatskoj klasifikaciji

Kosova Šar- planina spada u istočnu kontinentalnu klimu sa veoma pogodnim karakteristikama za razvoj turizma. Brojne padavine čini Šar planinu bogatom vodama, što predstavlja posebnu atrakciju kako po vodnim tokovima, tako i po lepim jezerima. Šarplaninski prostor karakteriše biljno bogatstvo sa mnogim vegetacionim pojasiima u skladu s menjanjem nadmorskih visina. Takođe veoma je bogat životinjskim svetom različitih vrsta pretežno endemskih.

Turistička privreda

Na Šar- planini postoje povoljni prirodni uslovi za razvoj turističke privredne delatnosti, posebno za zimski i letnji planinsko-ruralni turizam, lov i ribolov, zdravstveni i planinarski turizam, za aktivnosti u prirodi, ekskurzije, a sve to uz angažovanje društva treba da čini bogatu turističku ponudu.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ

Šar- planina prostire se u centralnom delu Balkanskog poluostrva na raskršću puteva u pravcu istok-zapad između Crnog i Jadranskog mora, dok na strani sever-jug između Srednje Evrope i Egejskog mora. Kao što je gore navedeno, najveći deo - severni od oko 1.100 km² pripada Kosovu, dok južni deo od 500 km² Republici Makedoniji. Granica između Kosova i Makedonije prolazi preko planinskih visova južno i južnoistočno od Kosova preko visokih planinskih vrhova Ljubotena (2.499 m), Kule (2.314 m), Livadice (2.491 m), Jezerske Čuke (2.604m), Bistre (2.640), Crnog vrha (2.584 m), Koblice (2.526 m) i Kara Nikole (2.106 m). Sa zapadne strane Šar- planina graniči sa Albanijom. Preko doline rijeke Lepenac (Sijerinić) povezuje se sa Kosovskom kotlinom, dok preko prizrenske Bistrice (Sredska) sa Ravni

Slika 1. Geografski položaj Šar- planine

com Dugađina. Sa ukupnom površinom od 1.600 km² Šar- planina predstavlja značajan potencijal za razvoj ekoturizma s bogatim inventarom prirodnih lepota i atraktivnih vrednosti. Sa stanovišta flore Šar- planina spada u red najbogatijih planina na Balkanu.

Osnovni podaci o Šar- planini

Na području ove planine postoje zone s posebnim prirodnim vrednostima: Arnenin vrh Kodžobalkan (Veliki bor), Ošljak – Rusenica, Carska livada –jezero Jažnica, Bukuravčina reka i dr.). Prirodne lepote kao šume i pašnjaci su karakteristika ovog regiona. Veliku atrakciju čine 25 planinskih jezera na apsolutnim visinama preko 1.900 m. Iz ove planine potiču reke Lepenac, Nerodimka i Bistrica sa čistom i zdravom vodom.

Karakteristike pašnjaka

Travnato bilje Šar- planine pokriva znatne površine vrlo povoljne za stočarstvo. Među ovim planinskim pašnjacima razlikuju se dve vrste:

- šumski pašnjaci (pašnjaci na šumskim površinama do 2.000 m visine)
- pašnjaci visokih planina (pašnjaci sa šumskom vegetacijom preko 2.200 m). Pašnjaci se karakterišu bogatim travnatim slojem i vodnim izvorima, koji predstavljaju povoljne uslove za razvoj stočarstva.

Pašnjaci se protežu preko šumske vegetacije do najviših vrhova gde se nalazi travnati pokrivač. Zato se nazivaju pašnjacima visokih planina ili alpskim pašnjacima. Pašnjake sačinjava travnato bilje, gde preovlađuju travnate zajednice (graminae).

Primarni pašnjaci nalaze se na terenima gde se može razvijati samo travnato bilje. Zbog velike nadmorske visine i klimatskih uslova koriste se samo u toku letnje sezone (od 6.

maja do 15. septembra). Donja granica visokoplaninskih pašnjaka nije na istom nivou nadmorske visine na celom prostoru Nacionalnog parka, već se razlikuje u zavisnosti od reljefa, klime, ekspozicije, osobina zemljišta i uticaja čoveka, tako da u pojedinim predelima počinje od 1.600 m pa doseže do 2.000 metara nadmorske visine. Imajući u vidu navedenu činjenicu, može se zaključiti da je amplituda nadmorske visine pašnjaka vrlo velika (blizu 700 m).

Visokoplaninski pašnjaci obiluju biljnim vrstama među kojima dominiraju brojne endemske vrste.

Prirodno nasleđe.- Prirodne lepote i atraktivne turističke vrednosti Šar- planine su veoma bitne za prostorno planiranje.

Zaštita prirode predstavlja multidisciplinarnu delatnost i sastavni deo ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Čuvanje i negovanje prirodnih vrednosti je od velike važnosti za razvoj i unapređenje turizma.

Biodiverzitet - Šar- planina predstavlja balkanski centar biodiverziteta sa oko 2.000 biljnih vrsta, od kojih 200 su endemske. To čini oko 25% ukupne flore Balkana i 18% biljnog sveta Evrope, među kojima 86 vrsta je proglašeno međunarodno značajnim, a njih 26 je uključeno u crvenu listu ugroženih biljaka od IUCN-a.

Sl. 2. Pejzaž pašnjaka na Šar- planini

GEOMORFOLOŠKE, GEOGRAFSKE, KLIMATSKE, HIDROLOŠKE I PEJZAŽNE KARAKTERISTIKE

Geomorfološke i geološke osobine - Šar-planina ima visoke vrhove. To su planine koje se prostiru između granica Kosova i Republike Makedonije. Poslednji morfološki izgled Šarskog predela je rezultat pre svega, tektonskih kretanja koje su stvarale glavne geomorfološke celine, a kasnije i posledica delovanja vanjskih sila, ledenjaci, vodeni tokovi i dr. Delovanjem ledenjaka kojima su bili pokriveni visoki delovi planina, stvoren je veliki broj ledenih udubljenja (virova) i mora (ledeni materijal). Kasnije su u tim udubljenjima stvorena ledena jezera, od kojih atraktivniji su: Livadica i Jažnica. Na morfološki oblik Šar-planine najviše su uticali rečni tokovi.

Sl. 3. Atraktivni izgled sa Šar-planine

Klimatske karakteristike - Prema klimatskoj klasifikaciji Kosova Šar-planina spada u oblast istočne kontinentalne klime. Iz analize baze podataka u sektoru meteorologije rezultira da je prosečna godišnja temperatura niz godina 8,4 Celzijevih stepeni. Najhladniji mesec je januar sa -1,8 i -1,3 stepena C. Krajnje temperaturne vrednosti 1963. godine bile su -33 i -34° C. Prosečna dnevna temperatura varira između 22-25° C. Prosečna vrednost relativne vlage iznosi 67-70%. Brzina vetra iznosi 1 do 30 m/s, dominiraju vetrovi iz južnog, južozapadnog i južnoistočnog pravca. Količina padavina u predelu Štrpce i Jažnice varira između 670 i 1.200 mm. U februaru

i martu mesecu javljaju se snežne lavine kao elementarna nepogoda. U toku godine broj sunčanih dana u ovom području kreće se od 220 do 280 dana. Oblaci i povezanost sa sunčanjem značajno utiču na turističku valorizaciju. Najveći sneg je zabeležen 1956. godine kada je dostigao visinu do tri metra. Najveći broj dana sa snežnim padavinama i najveća visina snega nakon 1956. godine zabeleženi su 1981. g. u Jažnici, 117 dana i debljina snega 89 cm, Štrpce 108 dana i 90 cm debljina snega. Klima pruža povoljne prilike za turističku valorizaciju kako u zimskom periodu, tako i ostalim godišnjim dobima. Temperaturne vrednosti u odnosu na okolišno područje su vrlo niske, tako da zimski period sa nižim temperaturama traje više, tj. 4 meseca, što favorizuje period zimskih sportova. Takođe, treba spomenuti meteorološku pojavu - inverziju temperature koja nastaje zbog neravnomernog grejanja brda i dolina. Oscilatorne vrednosti temperatura na području Šar-planine u toku leta nisu velike, a to pogoduje razvoju rekreativnog letnjeg turizma.

Hidrološka obeležja.- Učestale i obilne padavine predstavljaju vodno bogatstvo Šar-planine koje nudi posebne atraktivne vrednosti. Površinski tokovi zbog konfiguracije terena i količine voda u toku padavina i topljenja snega su vrlo izraženi. Tokovi planinskih reka sa izraženim brojem vodopada i mlazeva pružaju vrlo privlačan prizor posetiocima. Šar-planina obiluje glacialnim jezerima veće i manje površine.

Jezera - Glacijalna jezera čine atrakciju najveće vrednosti Šar-planine. Na visini preko 1.900 m nalazi se 25 jezera od kojih se posebno ističu svojom lepotom i raznolikom veličinom- Livadica, Jažnjica, Gornje selo, Kara Nikola, Miskovo i Bezdanak. Najveće jeste jezero Livadice koje se nalazi na istoimenom vrhu od 2.173 m. Odlikuje se morfološkim i morfometričkim elementima, izduženim oblikom širine 230 m i dubine 7,3 m. Temperatura vode leti ponekad dostiže vrednost do 20° C, čime postaje podobno za kupanje posetiocima. Jažničko jezero prostire se u strmom i vrljetnom delu ispod vrha Bistre,

sa dužinom od 120 m, širinom 80 m i dubinom 11 m i manje je od Livadičkog. Jezero Kara Nikola ima dužinu 115 m, širinu 102 i dubinu 0,80 m. Jezero Gornje selo nalazi se kod izvora reke Bistrica dugačko je 100 m, široko 53 i duboko 1,5 m. Boja vode je plavozelenkasta. Područje predstavlja značajan pejzaž koji karakterišu niz lokaliteta sa istaknutim prirodnim lepotama i atrakcijama (useci, doline, reke, vodopadi, glacijalna udubljenja, vrletne stene i dr.). Na nižim delovima Nacionalnog parka u predelu Sredske i Sijerinića pejzaž čine poljoprivredne kulture. Atraktivniju celinu predstavljaju šumski predeli, livade, pašnjaci i druge travnate formacije koje obuhvataju površine između 999 i 500 m visine. Formacije šuma (bukve, molike, jele, smrče itd.) smenjuju se sa travnatim formacijama u svim nijansama zelene boje koje izazivaju prijatan doživljaj prirodne lepote. Reljef je nastao presekom niz rečnih dolina i potoka u obliku kanjona i klisura sa brojnim vodopadima i jezerima koji upotpunjavaju izgled i doživljaj ove autentično lepe i netaknute prirode. U letnjoj sezoni u nižim delovima, livadama procveta gorsko cveće koje pruža atraktivni pejzaž i izvanrednu lepotu, a prostoru daje prijatan miris i posebnu svežinu čiste prirode. Poseban vizuelni doživljaj prirodne lepote Šarplanina pruža u jesen kada je čitav prostor pokriven svim bojama spektra, i u toku poznog proleća kada u nižim delovima buji vegetacija koja kao zeleni čilim pokrije čitavu površinu, a visoki vrhovi Ljubotena, Bistre i drugih gora su pod belim snežnim pokrivačem.

Vegetacija

Područje Nacionalnog parka „Šarplanina“ odlikuje se bogatstvom flore sa mnogim vegetativnim pojasima koji su u skladu sa smenom nadmorskih visina i obiljem retkih endemskih šumskih i livadskih zajednica. Ima raznolikih vrsta kao hrast, bukva, jela, smrča, beli bor, endemski borovi i relikti visokih šuma molike i kleke. U okviru ovih šumskih formacija, pored velikog broja drvene vrste,

nalazi se i endemski javor i veoma retka vrsta drveta skoro iščeznuta obična jelovina i mnoge druge vrste drveća i trava.

U vertikalnoj rasprostranjenosti vegetacija Šarplanine podudara se sa proverenom opštom raznolikošću, što znači da se njen sastav menja sa smenom nadmorskih visina, pri čemu se diferenciraju vegetativni pojasi:

- I Termofilni brdski teren hrastovih šuma (*Quercus troyana*, *Q. conferta*, *Q. cerris*, *Q. ubescens*, *Carpinus orientalis* itd.) ostao je van granica parka.
- II Prelazna termofilna teritorija ljutika (*Quercus petraea* i *Carpinus betulus* itd.) delimično je obuhvaćena u okviru Nacionalnog parka. Tu dominiraju hrastovina, cerovina i Hainbuche, te veći broj drugih vrsta kao: glog, divlja kruška, *Cotoneaster* i dr.
- III Mezofilna teritorija bukove šume javlja se u dve grupe zajednica, i to: brdska bukovina i zajednica bukve i jele, dok u višim predelima nalazimo i smrču. Bukvene zajednice su razvijene skoro na celoj teritoriji na površinama od 900 do 1.500 m visine. Malo gde nisu zastupljene, kao što je slučaj sa jugozapadnom ekspozicijom masiva Ošljaka.
- IV Frigorofilna vegetacija četinara na visokim planinskim površinama sastoji se od endemskih zajednica molike i jele koje su važne sa više stajališta. Zajednice molike su bolje sačuvane u Gine vode, kod Stojkove kuće i Kodžabalkan, dok zajednice jelovine kod Gine vode, Popovo prase, Ošljak, Ostrovica i Kodžobalkan.
- V Prelazna vegetacija šikara kleke visokih planina je sačuvana u Kodžobalkanu, Ošljaku i Ostrovici. Ovaj planinski bor javlja se u vidu zajednice, dok su u drugim predelima prisutne druge žbunaste vrste, naročito niska kleka i rododendra, te *Erica carnea*, zajednica *Bruckenthalion* itd.

VI. Travnata i žbunasta vegetacija visokih planina sastoji se od planinskih livada i pašnjaka i zauzima površinu od 16.170,00 ha. S obizom na ekstenzivni način korišćenja, preovlađuju zajednice planinske trave (*Nardus stricta*) kao posledica negativne sukcesije. Osobito su važne biljne zajednice na površinama veće visine, gde dominiraju sarkto-alpinski elementi. Sa fitocenološkog stanovišta u okviru šarplaninskih pašnjaka treba razlikovati teren gorskih livada i pašnjaka, jer upravo u toj zoni antropogeni faktor sečenjem šuma je izmenio pređašnji sastav zajednice, čime je narušen fitocenološki sastav.

Sl. 4. Vegetacija Šar- planine

Flora

Sa aspekta flore NP „Šar- planina“ spada u najbogatije planine Balkanskog poluostva. Retko travnato bilje daje posebnu vrednost flori Nacionalnog parka, a ono raste u najvišim planinskim zonama (preko 2.000 m). Na njegovo čuvanje uticala su tri faktora:

- planinske oblasti gde raste to bilje nisu posećene od ljudi koji su u većini slučajeva na drugim sličnim mestima urušavali prirodne ekosisteme;
- drastično smanjenje broja stoke nakon 1999. godine, što je uticalo na ograničenje korišćenja pašnjaka;
- zabrana korišćenja pašnjaka u oblastima bogatim endemskim biljem od strane up-

rave Nacionalnog parka. Zbog klimatskih uslova i gustine drugih biljnih vrsta, naročito travnatih otežano je regenerisanje endemskih biljaka.

Od lekovitog bilja prisutne su: hajdučka trava, *Artostafilos uva*, *Atropa beladona*, *Hupericum perforatum*, *Thymus serpyllum*, *Veratrum album*, *Gentiana punctata* itd.

Fauna

Šar- planina je bogata raznim životinjama. Raširene su različite životinje endemske vrste. Iako kosovska fauna u celini još uvek nije dovoljno istraživana, raspoloživi podaci ukazuju na: 7 vrsta riba, 9 vrsta amfiba, 10 vrsta reptila, 154 vrsta ptica i 30 vrsta sisara.

Ribe

Na području Šar- planine ima dosta potoka i planinskih reka Jadranskog sliva. Prema dosadašnjim saznanjima u ovim vodnim tokovima žive potočna pastrmka, potočni brkaš, jegulja, štuka, šarančić, perka.

Vodozemci

Na području Šare nalaze se ove vrste vodozemaca: malačak, crni malačak, obični triton, krastava žaba, zelena žaba, žaba kreketuša, travnjača, žaba poskočica, potočna žaba.

Sl. 5. *Ris*

Gmizavci

Vodena kornjača, kopnena kornjača, zeleni gušter, zidni gušter, sivi gušter, velika vodena zmija, mala kišna zmija, kobra, talijanska lju-tica, *Anguis fragilis*.

Sisari

U fauni sisara na području Šara zastupljene su skoro sve vrste životinja koje žive na Kosovu, kao i neke vrste vezane isključivo sa biotipovima visokih planinskih predela. Ima tu i endemskih vrsta sisara.

Glodari

Poljski zec, miš bizam, poljski miš, kućni miš, šumski miš, veliki puhač, lešenjački puhač, veverica, slepi pas, *Cricetus vulgaris*, *Cricetus cricetus*, *Castor fiber*.

Mesožderi

Ris, mrki medved, vuk, lisica, divlja mačka, jazavac, kuna zlatka, kuna belica, vidra, nevestica, tvor.

Insektivori

Jež, krtica, *Sorex araneus*.

Nepreživari

Divlja svinja.

Preživari

Srndać, divokoza.

Na ovom području žive i slepi miševi, šišmiši, ali njihove vrste do sada nisu istraživane ni proučavane.

Sl.6. *Gypaetus barbatus* – Orao

Ptice

Ptice Šarskog područja javljaju se u svim biotipovima, a broj njihovih vrsta i populacije premašuje sve druge klase faune, osim insekata koji su brojniji. Ptice su široko rasprostranjene, pa se zato nalaze na celom prostoru Šar-planine.

Turistička privreda

Šar- planina ima prirodne pogodnosti i uslove za obavljanje više delatnosti u funkciji razvoja turizma. Treba dati prioritet izgradnji smučarskih staza, žičara, ugostiteljskih i stambenih objekata, infrastrukture i svih sportskih aktivnosti u zimskom i letnjem periodu, potom aktivnostima vezanih za odmor i rekreaciju, izlete, alpinizam, lov i ribolov i dr. Turizam predstavlja jednu od osnovnih funkcija koja uključuje raznovrsne turističko-rekreativne aktivnosti, među kojima se posebno izdvajaju stacionarni, izletnički i tranzitni turizam. Najvažniji je stacionarni turizam u zimskoj i letnjoj sezoni.

Korišćenje prostora vikend zona

Pre 1999. godine, pa i sada veoma je izražena vila i vikendica za odmor (njih 270) na području Šar- planine. Još uvek nerešeni imovinsko-pravni problemi utiču na stagnaciju jedinog ozbiljnog turističkog mesta

na Kosovu, iako potencijal stoji na raspolaganju. Važno je da se modernizuju prema savremenim standardima hoteli, žičare i drugi prateći objekti, kako bi turisti upražnjavali svoje prohteve za raznim zimskim sportovima kao što je ranije bio slučaj, kada su stotine i hiljade turista iz bivše Jugoslavije i šire posećivali ovo područje.

Slika 7: Vikend zona Prevalca

Slika 8. Zimski pejzaž sa Šar- planine

Ovo područje svojim položajem i raspoloživim potencijalima pruža obilje mogućnosti povećanja ponude turistima više nego što je sadašnja potražnja, što nameće potrebu da se razvoj kao proces planira u perspektivi.

Šar- planina se s pravom naziva turističkim regionom koji predstavlja najatraktivniji turistički potencijal na Kosovu. Posebne vrednosti čine: povoljne smučarske staze i tereni, konfiguracija terena, ekspozicija reljefa, prirodne lepote, zelenilo, čist vazduh, ekološka hrana s mlekom i zdravim mlečnim proizvodima. Na ovom području izgrađen je smučarski centar Brezovica 12 km daleko od istoimenog sela na teritoriji opštine Štrpce, koji obuhvata površinu od 2.500 ha nadmorske visine od 1.718 do 2.522 m. Ukupna dužina uređenih skijaških staza na Brezovici iznosi 40 kilometara. Ima i vijugastih staza prema potražnji, dužine do 5 km. Prosečna pregibljivost tih staza iznosi 38%, a to oduševljava čak i profesionalne smučare.

ZAKLJUČAK

Turizam predstavlja jednu od najkompleksnijih delatnosti savremenog društva. U razvijenim zemljama ima multidisciplinarni karakter više delatnosti, kao privreda, politika, kultura i druge životne aktivnosti. Šar-planinsko područje ima raspoložive potencijale za razvoj više grana turizma, kao što su: zimski, letnji, planinsko-ruralni, lovni, ribolovni, zdravstveni i planinarski turizam, te aktivnosti u prirodi, turističke ekskurzije.

LITERATURA

1. A/OECD (ACAU-Atelier Cooperatif d'Architecture et d'Urbanisme), Geneve, 1968.
2. "Analiza e mundësive dhe problemeve të zhvillimit të turizmit dimëror-sportiv".
3. Dr.I.L. Aeschliman "Analiza e tregut të huaj turistik të turizmit dimëror-sportiv në Jugosllavi".
4. I.B.T. Trbovlje "Program razvoja zimsko-sportskog turizma na Kosovu", izdanje 1972.
5. Programi i zhvillimit të turizmit në masivin e Sharrit.
6. Plani detal urbanistik i Brezovicës.
7. Raport vrojtimi mbi gjendjen dhe problemet e zhvillimit të turizmit në Kosovë, nëntor 1990.
8. Vlerësimi i mundësive për investime në hotelierinë e Kosovës (rezime), nëntor 2000.
9. Informatë e shkurtër mbi resurset turistike të Kosovës, gjendjen aktuale të ekonomisë turistike të Kosovës dhe propozimi i listës prioritare për ndërtimin e objekteve hoteliere në Kosovë, korrik 2001.
10. I.A. Gjeomorfologjia e pjesës së malit Sharr të vënë nën mbrojtjen e natyrës, dorëshkrim.
11. Dr. Riza I. Çavolli, Gjeografia regionale e Kosovës, Prishtinë, 1997.
12. Gjendja dhe problemet e zhvillimit të turizmit në Kosovë, prill 2002.
13. Analiza e shkaqeve dhe tendencave të pavolitshme në zhvillimin e turizmit në Kosovë në periudhën e pasluftës, janar 2008, Enti i Statistikës i Kosovës.
14. Vjetarët statistikorë 1969-1989.
15. Pasqyrë statistikore mbi bizneset në Kosovë, nëntor 2002.D/.Zyra e regjistrimit të bizneseve pranë MTI-së 1969-1989, qershor 2004.
16. Sherifi, Y. Mustafa, B. (2002): Disa veçori të faunës së Malit Sharr, Studime Gjeografike, Nr. 14. Akademia e Shkencave dhe Arteve e Shqipërisë.
17. EKMN (1982):Arsyeshmëria shoqërore e shpalljes së pjesës sëMalit Sharr në Kosovë për Park Nacional, Prishtinë.